

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

7

DISSERTATIONES ARCHÆOLOGICÆ

EX INSTITUTO ARCHÆOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATÆ

BUDAPEST, 1965.

Opponensi vélemény

Cs. Dr. Sós Ágnes: A Dunántul IX. századi szláv népessége
c. kandidátusi disszertációjáról

Dr. Sós Ágnes jelen dolgozatát ismert és igen jelentős koraközépkori kutatómunka előzi meg. Több avar temetőt tárt fel és tett közzé, 1951 óta állandó munkatársa, 1961-től pedig vezetője a zalavári ásatásoknak. A IX. század kutatásában kifejtett munkásságának mérföldkövei bölcsészdoktori értekezése, Fehér Géza zalavári hagyatékának kiadása, számos ásatási beszámolója, cikke és kongresszusi előadása. Ezek az előmunkálatok együttesen vezetnek el eddigi kutatásai szintéziséhez.

Ásatásai révén a jelölt jutott először abba a szerencsés helyzetbe, hogy - mint maga hangsúlyozza - a korábban szinte kizárólag a nyelvészet és az írott forrásokra támaszkodó történetírás (hozzátehetnénk még a művészettörténetet is) vitamezejéhez tartozó IX. század kutatásában új forrásra, a fiatal, de korlátlan lehetőségeket magában rejtő régészeti kutatásokra támaszkodhat. Kellő és óvatos kritikával hangsúlyozza azonban, hogy ezek a régészeti kutatások szinte sehol nincsenek lezárva, - ennek szem előtt tartása valóban szükséges.

A disszertáció két részre tagolható. Első négy fejezete a történeti és nyelvészeti eredményeket ismerteti a maguk problematikus voltában sorakoztatva az egymásnak ellentmondó véleményeket. A munka gerince a régészeti eredményeket és problémákat tárgyalja. Az elmondottak megértését 404 táblakép segíti elő, alapos irodalmi elmélyedéséről pedig 1033 jegyzete önmagáért beszél.

Az alábbiakban a disszertáció menetében először röviden ismertetem azokat az új eredményeket és megállapításokat, amelyek előbbre viszik ismereteinket vagy gazdagítják problematikánkat. Megjegyzem, a munka kérdésfelvetésekben annyira gazdag és elágazó, hogy számos részletre nem térhetek ki.

Az I. fejezet a frank-avar háborúk sommás ismertetése után, bővebben fog-

lalkozik a Dunántul frank politikai és egyházi szervezetének gazdag ellentmondásos irodalmával. A II. fejezetet a Pribina és Kocel kori Dunántul kérdéseinek szenteli. Uj, fontos eredménye Pribina halálának meggyőző rögzítése a 861 év 1. negyedére. A Pribina-birtok bonyolult kérdésével kapcsolatban ismerteti a Conversioban és más iratokban ránkmaradt IX. századi helynevek eddigi azonosítási kísérleteit s rámutat ellentmondásaikra. A kérdéscsoport bonyolultságát elég azzal jellemezni, hogy még Zalavár-Mosaburg esetében is egyedül a Szt. Adorján patrocinium továbbélése az azonosítás egyetlen vékonyka bizonyítéka.

Ezután tér rá a legizgalmasabb kérdésre, Pribina dukátusának mibenlétére. Határozottan állást foglal a Pribina-féle "állam" elképzelések ellen s azokhoz a kutatókhoz csatlakozik, akik kettéválasztják Pribina dux-i méltóságát és a szolgálataiért kapott birtokokat. Tovább fejlesztve M. Kos, L. Hauptman, Fehér Géza és Perényi József helyes felismeréseit, rámutat, hogy Pribina dux címe hivatali funkció volt, megbízatás - szerinte - Pannonia Inferior kormányzására. A frank birodalomban betöltött tisztségétől közvetlenül független volt, hogy különböző szolgálataiért a Zala mentén nagyobb összefüggő, Pannonia más részein pedig szétszórva kisebb birtokokat kapott. Frank vazallus helyzetén mitsem változtatott, hogy beneficiuma később allodiummá vált. E megoldás valóban olyan egyszerű, mint Columbus tojása, -talán éppenezért nem fejtették ki ilyen élesen. Megfigyelései alátámasztására kimutatja ugyanezt a kettősséget más karoling grófok kormányzói és birtokszerző tevékenységében, rámutatva arra, hogy egyes vezető családokban a kettő sokszor együtt öröklődött. Kocel tehát allodiumát apjától örökölte, de ugyanakkor megkapta apja hivatali tisztségét is. - A fejezet Kocelnek Konstantinnal és Metoddal kapcsolatos jelentőségét és szerepét méltatja a továbbiakban.

A III. fejezetben a Dunántul politikai helyzetével foglalkozik a Kocel halála utáni években. Ha a korábbiakban bőven akadt eltérő vélemény, itt egyenesen a szélsőségesen ellentétes nézetek területére érkezünk. Központi kérdése, hogy a morva államalakulat bekebelezte-e Pannoniát valaha is s ha igen, mennyi időre. A kutatók mértéktartó része az egykoru krónikákra támaszkodva tagadja, hogy Pannonia valaha is Szvatopluk országához tartozott volna, mindössze a Dunántult pusztító morva hadjáratok tényét ismerik el. A történészek és régészek legalább ugyanolyan népes csoportja

viszont Konstantinos Porfirogenetos c. 13. téves adataira támaszkodik a Nagymorva állam déli és délkeleti határainak megrajzolásában. Közéjük tartoztak a Gesta Ungarorum Szvatopluk legendáját készpénznek vevő régebbi magyar történészek is. Sós különösen károsnak és tudománytalannak tartja a felelőtlenül rajzolt és egyre másra terjesztett u. n. Nagymorva-birodalom térképeket s óva int kritikátlan átvételüktől, mivel ezek jövődó tévedések egész láncolatának elemeit rejtik magukban. Térkép-gyűjteménye nagyon tanulságos e tekintetben s egyben a térképek kiáltó ellentmondásain keresztül az irányzat kritikáját is szolgálja.

Szélsőséges nézetek tárháza a Dunántul IX. századi etnikumával foglalkozó IV. fejezet is. Német és osztrák kutatók pl. Schünemann, Valjavec és Zimmermann mindenütt németeket, német paraszti telepéseket látnak, még Pribina székvárosában is. Elképzeléseiket alapjaiban cáfolják a nyelvészet eredményei, amelyek a honfoglalás előtti Dunántulon szláv helynévanyagot mutattak ki. A szlavisták viszont nem egyeznek meg a dunántuli szlávok eredetének kérdésében. Míg Melich és Niederle nyugati szlávokat, M. Kos és Kniezsa István délszlávokat lát bennük, addig Moor Elemér Sopron és Moson környékén nyugati, míg a terület más részein délszlávokat mutat ki. A disszertáció ebben az esetben, anélkül, hogy részletekbe merülne, szemmel láthatóan a nyugati (morva) szlávokat igyekszik előtérbe helyezni.

A fenti történeti és nyelvészeti nézeteket igen óvatosan foglalja össze: 1. A Dunántul a IX. században - egész rövid időtől eltekintve - frank fennhatóság alatt állott, 2. lakossága heterogén volt, de ezen belül a szlávok vitték a vezető szerepet, 3. akik főleg a Dunántul déli felét népesítették be sűrűbben. 4. A szlávok egyházi, közigazgatási és kulturális határa nyugaton a Rába volt, 5. de a Rábától keletre élő szlávokat is különböző: frank, nagymorva, bulgár és egyházilag itáliai hatások érték.

Ezután következik munkája gerince: a IX. századi Dunántul a régészeti feltárások tükrében.

Kiindulásként arra a nagyon jogos kérdésre igyekszik választ keresni, miért éppen a Zala mentében alakult ki a későbbi Pribina-központ. A megoldást a Pókasze-
petken jórészen a szerzőtől feltárt, hamvasztásos szláv sírok mögött keresi, ezek

a hasonló keszthelyi sirokat is hitelesítik. A hamvasztásos ritus és az urnaformák vizsgálata alapján a VIII. század végén betelepült nyugatiszláv népcsoportot lát bennük. Ugy gondolja, e lakossággal a háttérben válik érthetővé a zalavári központ kialakulása. Maga Zalavár, mint azt igen gondosan, nagy összehasonlító anyaggal igazolja, földrajzi környezetét tekintve jól megfelel a koraközépkori szláv telepek jellegzetességeinek.

A legkorábbi zalavári telepnyomok a Récéskut szigeten jelentkeznek. Sós részletesen ismerteti a récéskuti korábbi ásatásokat s azokat a szokszor kevésbé megalapozott feltevéseket, amelyek a mai szempontjainknak nem egészen megfelelő s lényegében mindmáig publikálatlan ásatásokra épültek. Az új feltárások itt éppugy, mint másutt, kimutatták a régi típusu, egyedül az alaprajzi és művészeti elemzéseken alapuló keltezésék megbízhatatlanságát.

Egészen új eredményekre vezettek a jelölt (és Barkóczy László) ásatásai. A korábban IX. századnak vélt, valójában XI. századi kőtemplom alatt IX. századi fatemplomok, ezek alatt pedig még korábbi telepnyomok bukkantak elő. A kitűnő, megbízhatóan és jól dokumentált ásatást építkezési rétegek és egymásra temetett sírok kelteznek. - Ezzel a közel 20 éven át karoling műemlékként elkönyvelt récéskuti kőtemplom átkerült a magyar románkori építészet emlékei közé. -

Kitűnően összeállítja a B. fatemplom európai párhuzamait, bár adós marad annak részletezésével miért sokkal nagyobb minden más korabeli fatemplomnál s főleg, az általános tapasztalatokkal szemben, a helyére épített kőtemplomnál.

A récéskuti ásatások megbízható rétegsorára támaszkodva építi fel a szomszédos Vársziget lakóira vonatkozó régészeti ismereteket. Először a IX. századi periódus anyagát elemzi. Az erődítés szerkezetére, párhuzamaira, valamint a temetőre vonatkozó elemzései mintaszerűek. Egyetértek azzal, ahogyan elveti a várszigeti temetőben feltételezett "pogány ligetek" elképzelést. Meggyőzőek az eddigi ásatási eredmények alapján azok az érvei is, amelyekben a mindössze két sírra épített "frank katona temető" elgondolást bírálja. Nyilvánvaló, hogy a zalavári szláv központ lakósága, ennél fogva temetője is döntő többségben szláv volt.

A fejezet második felében a Dunántul egyéb IX. századi szláv vagy annak

tartható lelőhelyeit tekinti át. E részben különösen meggyőző a szláv helynevekkel is jól alátámasztott Duna-könyöki szláv leletcsoport körülhatárolása. Reális a IX. századi Dunántul 3 szláv települési központjának meghatározása is: 1. Balaton környéke, 2. Pécs vidéke, 3. Dunakanyar. A frank limessel kapcsolatos fejtegetései gondolatébresztők. Sós szerint, ha egyáltalán létezett pannoniai limes (- márpedig a források szerint léteznie kellett -) az inkább a Rábánál lehetett. Érdekesen kísérli meg elgondolását Nováki Gyula Rábán tuli sánc ásatásaival és a Vasvár-Győrvár közti sánccal alátámasztani, bár érvelését gyengíti hasonló égett sáncok ÉK-magyarországi előfordulása.

A fejezetet vegyes kérdések tárgyalása zárja. Sós a zalavári eke-papucs leletek alapján valószínűnek gondolja a magyar nyelv földműveléssel kapcsolatos szláv jövevény szavainak dunántuli eredetét, - olyan elgondolás ez, amit az eddigi kevés IX. századi telep ásatás mellett sem megerősíteni sem elvetni nem lehet. Részletesen foglalkozik a többszörösen betekert S-végű hajkarikák kérdésével s meggyőzően bizonyítja, hogy nem VIII. századi avarkoriak, hanem IX. századnak kell lenniök.

Utolsó fejezete a honfoglaló magyarok és a dunántuli szlávok viszonyát tárgyalja. Abból indul ki, hogy Molnár Erik legutóbb Gyórfy György számításai szerint a magyarság lélekszáma felülmulta a helyi szlávokét. E számbeli fölénynek azonban, a régészeti kutatások jelen állása mellett, Sós úgy gondolja, nincs nyoma. A visszás helyzetet az utóbbi években több elmélet igyekezett áthidalni (Fehér G., Gyórfy Gy., Szőke B., és Török Gy.). Az elméletek azonban régészetiileg vagy kevésbé megalapozottak voltak, vagy bizonyos jelenségeket általánosítottak. Meggyőző tehát Sós érvelése, hogy e problémát nem elméletekkel kell megoldani, hanem konkrét lelőhelyek konkrét viszonyainak esetről esetre történő gondos elemzésével. Éppen konkrét volta miatt tartom meggyőzőnek a zalavári Vársziget és Récéskut X. századi történeti fejlődésére tett megállapításait, amelyeket úgy összegezhetünk, hogy a helyi lakosság ugyan elszegényedett és bizonyos pogány hagyományok ébredtek fel körükben, de végeredményben mégiscsak töretlenül tovább élt. Ez a helyi elem örökíti tovább Szt. Adorján kultuszát. - Részletesen tárgyal néhány X. századi temetkezési szokást is pl. helyesen állapítja meg, hogy a kutyatemetkezés nem etnikum jelző, míg az özvegy-temetés alighanem szláv sajátosság.

Nehezebb megítélni a zalavári községi temetővel kapcsolatos megfigyeléseit, mivel e temető még nincs közzétéve. Végső eredménye mégis meggyőző: a magyarok kezdetben nem telepedtek meg a Zalavár környéki sűrű szláv lakosságú vidéken, hanem Kolon környékén létesítettek új központot.

A disszertációhoz csatlakozó terjedelmes függelékben az u. n. kora avar-kori szlávok problémáját összegezi nagy anyaggyűjtésre támaszkodva. A korai avar temetők kelet európai eredetű, ékszereiről összeállított párhuzamai alaposak és szemléletesek. Az is biztos, hogy a korai avarkorban számolnunk kell segédnépek temetőivel.

- . -

A disszertáció bevezetésében célul tűzi ki, hogy "a történeti és nyelvészeti adatok különböző, egymásnak ellentmondó magyarázatainak és értékelésének ábrázolásán keresztül" jut el a jelenleg rendelkezésre álló régészeti anyag tárgyalásához. Ez a célkitűzés akaratlanul az ásatásoknak tulajdonít döntőbíró szerepet egy történeti korszak bonyolult kérdéseinek megoldásában, ami eleve vitatható álláspont.

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, szabad-e a legkülönbözőbb tudományos értékű véleményeket egyenlőként kezelni, megengedhető-e a történettudomány és nyelvészet tudományos és dilettáns eredményeit egymás mellé, vagy éppen egymással szembe állítva, kellő kommentár és árnyalás nélkül úgy bemutatni, hogy azok egészében alatta maradjanak a régészeti feltárások - valljuk be szintén nagyon esetleges - értékelései mögött? A munkában, címe szerint is, nemcsak a IX. század archaeológiájáról esik szó, hanem elsősorban e század népességéről. Vajon lehet-e népességről, népesség történetéről úgy írni, hogy az alapvető történeti és nyelvészeti források eredményeit csupán ellentmondásaiban ábrázoljuk? (Ásató régészeknek gyakran valóban bajos a történeti és nyelvi források utvesztőjében eligazodni, de ez mégsem mentesíti az alól, hogy keresse a helyes utat.)

Frank-avar háborúk

Kétségtelen, hogy a frank-avar háborúk "új fejezetet nyitottak a Kárpátmedence szláv népeinek életében", de kezdetben mégsem ők voltak a főszereplők, hanem

maguk az avarok. A háboruk történetét a szerző a legfontosabb 2-3 forrás, valamint a több, mint terebélyes történeti irodalom alapján vázolja. A források száma azonban igen tekintélyes s nem is mindig olyan egyértelműek, mint ahogy felhasználták őket. A személyesen Nagy Károly vezette 791 évi hadjáratról pl. számos olyan, eddig kevesebb figyelemre méltatott forrás is beszámol, amelyek ismeretében a diszsertáció nem vette volna át Márki Sándor merész elgondolását arról, hogy Pippin e hadjárat során Sirmiumot is elfoglalta volna, hiszen Pippin szóbanforgó hadműveletéről a legilletékesebbek Pippin és jelentése nyomán maga Károly egészen másként számolnak be.

Kevéssé kritikus a történeti irodalomból Szőke Bélának, valójában a Győr koraközépkori történetével kapcsolatos tévhitek elosztatásának szentelt hasznos kis cikkére támaszkodni, mint a 791 évi események "pontos rekonstrukciójára". Szőke - nem is ez volt a célja - valójában kevéssé merült el a 791 és 796 évi hadjáratok forrásaiban. A frank főszereg felvonulási utvonalát illetően pl. nem vette kellőképpen tekintetbe a Vindobona-Carnuntum-Arrabona limes ut lehetőségét, pedig ez a valószínűbb. De nem is szabad e hadjárat rekonstruálásában "Einhard" évkönyveire támaszkodni, abban a tévhitben, hogy Einhard maga is részt vett a hadműveletben (Szőke B.). Az Annales qui dicuntur Einhardi-t a szövegkritika már egy évszázada nem tulajdonítja a császár életrajzirójának, aki már csak azért sem lehetett 791-ben szemtanu, mert évekkel később került az udvarba.

Nem feladatom itt a 791 évi háboru részleteit elemezni, mindössze annyit jegyzek meg, hogy a külföldi történetírásban Nagy Károly világraszóló győzelméről és a Rábáig terjedő avar föld végleges meghódításáról elterjedt vélemények egyetlen korabeli forrásban sem lelhetők fel s csupán a szóbanforgó történészek erős hitére támaszkodnak. A 796. évi hadjárattal kapcsolatban sem elegendő az eseményeket egyedül az Annales Regni Francorum-ra támaszkodva előadni. - Az avar-frank háborukról írottak tehát kissé vértelennek tűnnek. Nem kísérlük meg, hogy a karoling forrásokon át az avar oldalba is betekintsenek, amiben a szerző megegyezik a háboruk hagyományos külföldi értékeléseivel.

Pannonia frank kori politikai és egyházi felosztásainak kérdésében a diszsertáció bőségesen hivatkozik az irodalomban hemzsegő zürzavarra, (s ez tuda-

tos, ám kevésbé helyeselhető módszere). Véleménye szerint a bizonytalanság abban rejlik, hogy a IX. század első felére utaló egykorú forrás alig van, ezért a korai viszonyokra a század második felének forrásaiból kell visszakövetkeztetni. Ez ebben a formában nehezen fogadható el, mivel 829-ig Pannónia eseményei részletesen helyt kaptak a különböző birodalmi annalesekben. Ugyanakkor mint elv több történeti feldolgozás hibaforrása is pl. Schünemann a Conversio-ból visszafelé indulva nem érti, nem is értheti, s éppenezért irodalmi jellegűnek itéli a korai IX. századi pannóniai tartomány felosztásokat. Ziebermayr s más újabb kutatók pl. J. Cibulka viszont a frank hódítás u. n. kétszakaszos elképzelésére építenek fel mindenféle felosztást: 1. / 791 évi "hódítás" = Pannónia Superior = passauai püspökség, 2. / 796 évi hódítás = Pannónia Inferior = salzburgi püspökség. Hogy az 1. hódítás nem bizonyítható, annak lehetősége éppugy nem merül fel, minthogy a korai IX. századi annalesekkel sem sokat tudnak kezdeni. (Megjegyzem, hogy az u. n. 1. hódítás a Conversioval sem vág egybe. Szerzője 871-ben Salzburg tevékenységét 75 esztendősnak írja, ami a 796. évnek felel meg.) Az egykorú karoling annalesek szerint is ebben az évben kezdődtek az avar birodalom bukását okozó, a Dunántúlon 803-ig, az Alföldön még tovább tartó harcok. A szervezett egyházi térítőmunka csak 799-ben indult meg, de valójában 800 előtt nem működhetett. Mindazok, akik az avar birodalom bukását vagy a Rábáig terjedő területének meghódítását már 791-től befejezett tényként emlegetik, elméletek egész hadát építik be a VIII. századba, mint új püspökségek és a tartományi rendszer megszervezését német részről, s morva törzsek egyesülését más oldalról. Ugyanez a helyzet felfelé is, a magyar honfoglalás időpontja körül kialakult vitában. A forrásokból igazolható döntő magyar csapások dátumait 894-ről, de legkésőbb 900-ról P. Ratkos 907 utánra, Točik és Dekén pedig Szlovákia területén 955 utánra igyekeznek kitolni.

Mi következik ebből? A IX. század helyett VIII-X. századi német-frank Pannoniáról vagy Nagymorva birodalomról beszélnek, három évszázadnak tüntetve fel azt, ami egyetlen évszázadot sem ölelt fel.

A II. fejezet, miközben Pribina korának és szerepének meghatározásában a már említett kitűnő eredményekre jut, kevésbé meggyőző Kocel uralmának elhatárolásában. Kocel állítólagos utolsó említésével foglalkozó, egyébként elterjedt előzmé-

nyekre visszanyúló fejtegetéseiben (24. o.).

E helyen azt igyekszik kimutatni, hogy egy 874 évi pettaui-ptuji templomszenteléssel kapcsolatban kegyurként említett bizonyos Gözwin gróf neve "teljesen idegen a frank arisztokrácia körében", tehát tulajdonképpen Kocel nevének elírt vagy elnémetesített alakja lenne. A név azonban pontosan ugyanebben az alakban szokszor előfordul a IX. századi keletifrank nyelvű fuldai, wissenburgi stb. oklevelekben, összetévéói a Gōz-, Cōz- és a win -vini számos egykoru név képzője. Míg az Auctorum Gartense alapján idézett Gōzwin névalak ugyanaz a keleti-frank dialektus amiben a Conversio legtöbb neve íródott, addig a Kocelként értelmezett salzburgi említése Chōzvini ennek pontosan és szabályszerűen megfelelő bajor változata. Következésképpen Ptujban valóban Gōzwinnak szenteltek templomot és nem Kocelnek. Ez ellen azt sem szabad felhozni, hogy Gōzwin grófról "további" hireink nincsenek, mivel a legtöbb pannoniai birtokosról jó, ha egyetlen adatunk van.

Kocel utolsó keltezhető ténykedése 864/65-re esik, a Conversio keletkezése idején 871 körül azonban még életben és birtokai tulajdonában kellett lennie. Későbbi adatunk nincs róla. - Mindezek alapján Pribina és Kocel együttes ténykedését a 840-től 870 körülre terjedő mintegy 30-33 évre tehetjük. Dunántuli viszonylatban indokolatlannak látom tehát a következetesen használt "Pribina-Kocel százada, kora, népei" elnevezést. Nem vitás, hogy ők a század kiemelt történelmi alakjai. Uralmuk azonban mindössze 33 évre, tehát egyharmad évszázadra terjedt, - amit nem szabadna az egész IX. századdal azonosítani.

Pribina és Kocel területét a kutatók többsége a Conversioból és a néhány ráánkmaradt oklevélből ismert helynevek alapján határolja körül. Ez, mint arra a disszertáció határozottan rámutat, téves módszer, mivel a helynevek szerinte is két különböző, valójában legalább három területi fogalmat határolnak körül: magán birtokokat, közigazgatási egységeket és a salzburgi egyházmegye pannoniai tartományát.

A IX. századi Dunántul politikai történetének alapja annak meggyőző tisztázása, mi volt Pribina és Kocel szerepe, meddig terjedt politikai hatalmuk, mennyiben fedte ez birtokaikat, mekkora területet öleltek fel ezek a birtokok s végül,

miért éppen velük foglalkozik elsősorban a salzburgi névtelen vitairata. E kérdésre rendszerint háromféle választ szoktak adni:

1. A *Conversio* az egész Pannonia Inferior viszonyait tükrözi, helynevei Pribina hercegségét, az uralma alatt álló területet határolják körül. Ez a legszélsőségesebb álláspont. - A disszertáció módszeresen ismerteti a helynév azonosítási kísérleteket. A téma osztrák tudományos méginkább tudománytalan körök vadászmezeje, - kár, hogy a jelölt nem tesz mindig éles különbséget a kettő között. Igaz, mindkettő közös ismertetőjegye figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy egyes dunántuli helyneveknek magyarul értelmük van, egyáltalán, hogy a Dunántulon magyar helynevek is vannak. Ennélfogva a karolingkori helynév azonosítások között olyan diszpéldányok akadnak, mint a kevésbé árnyalt kritikával idézett: Rosdorf = Ravazd, Ortanu = Ortaháza, Orda, Keisi/Gensi = Kenese, N. Kanizsa, Kőszeg/Güns, Quartinaha = Karatna, Koroknya, Karinta, Paldmunteschirichun (valójában Baldmund templomáról egyházáról van szó) = Paltersdorf, amelyet, hogy Paldmunda jobban hasonlítson Paltersdorfnak kereszteltek át, - valójában a magyar Besenyő/Bezenye középkori német neve stb.

Más szempontok alapján is azonosítgatnak, hogy csak egyet említsek, a gyakran emlegetett Salapiugint a következő helységekkel hozták (eddig) kapcsolatba: Zalabér, Balatonmogyoród, Óriszentpéter és Gurk Steiermarkban. Folytathatnám, de nem érdemes. A jelölt is világosan megírja, hogy az eredmények nagyrésze használhatatlan, mivel a helység azonosítás az egész karoling Ostmark területét felföleli. Hogy ez az óriási terület Pribina és Kocel birtoka vagy akár "hercegsége" volt, arról nem lehet szó.

2. Mértéktartóbb körök nem mennek ilyen messzire. Szerintük a forrásokban, elsősorban a *Conversioban* említett helynevek Pribina és Kocel szétszórt birtokait jeleznek. Ez az álláspont nagyon elfogadott, hazai régibb s újabb kiadványainkban is szerepel. Kevésbé érthető, hogy min alapszik.

A *Conversioban* számos helynév szerepel a *chirichun* szóval összetéve. A szóösszetétel első fele genitivusban mindenkor a birtokos neve, az a feudális ur, aki birtok központjában magántemplomot építtetett s amely egyházakat egyik vagy másik útja alkalmával valamelyik salzburgi érsek felszentelte. A birtokosok, mint

frank vagy bajor nevet viselő Lindvolf, Wiedher, Isangrim, Deotahar, a bajor Paldmunt, az itáliai langobard nevű Muzzilo és a szokványos karoling nevet viselő Beatus aligha lehettek Pribina vazallusai, annál inkább saját birtokuk urai és templomuk kegyurai. Aligha véletlen, hogy a felsorolt német urak közül egyetlen egynek a nevével sem találkozunk abban a 849 évi névsorban, amely a Pribina környezetében élő (vagy Fehér Géza szerint Liupram érseket kísérő) németeket sorolja fel. - E nevek tehát a Conversióban tisztán egyházi - egyházpolitikai szempontból szerepelnek s nem egyebet jeleznek, mint a salzburgi érsekek tevékenységét saját diocesisükben.

Alig kétséges tehát, hogy ezek az urak azok közé a karoling magánbirtokosok közé tartoztak, akikről az egykorú okleveles adatokból is tudomásunk van. Lényegében azonos módon jelzik a birtokot és urát a dorf összetételű helynevek, mint Reginwartsdorf, Gundpoldestorf, Omuntesdorf. A Conversio egyébként néhányszor kifejezetten utal is arra, hogy ez vagy az a templom és föld kinek a birtoka. Így pl. Ermperht pap templomára, akinek a környék német birtokosai Engildeo és fia tettek adományt s csak őket utánozta hasonló adománnyal Kocel, avagy (a szintén itáliai langobard nevet viselő) Sandiat pap templomára. Akadtak a birtokosok és papok között természetesen szlávok is, ilyen Ztradach temploma, a Mosaburghoz mindössze egy napi járóföldre lakó Unitimar birtoka, vagy Unzat(o), aki Celle/a falu és temploma birtokosa volt, végül egyetlen esetben kifejezetten Kocel birtokaként említik Ortahut. - Egész sor olyan templomszentelésről is tudunk, ahol semmi nem utal a birtokosra: Weride, ahol két ízben is szentelnek templomot, Spizzun, Termperch, Stepiliperch, Fizkeré, Ussitia, Businiza, Ablanza. E helységek felerészben német, felerészben szláv nevek s a templom szentelés helyén, - tehát kifejezetten egyházi akción - kívül, mitsem tudunk róluk. A salzburgi krónika is csak annyit jegyez meg, hogy ezeket Liupram érsek szentelte fel, de egy szóval sem utal arra, hogy Pribináné lettek volna. Érdeemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a Convisioban említett Bettobia (Pettau-Ptuj) esetében, a már említett oklevélből ismerjük az egyik templomot szenteltető nevét: a német Gözwint.

A vitairat megemlíti, hogy más helyeken is szenteltek még templomokat, ott ahol csak Pribina és népei akarták, csakhogy ezeket névszerint nem sorolja fel.

Hogy Pribinának és Kocelnek nem voltak összefüggő nagy birtoktestei az kiderül abból a 847 évi oklevélből, amelyben Lajos király allodiummá nyilvánítja Pribina korábbi beneficiumait. Kiveszi ugyanis az adományból a salzburgi érsekség (Szt. Péter és Szt. Rupert) birtokait. E birtokokat részben Nagy Károlytól kezdve királyok juttatták Salzburgnak, részben helyi feudális urak, köztük Pribina és később Kocel is gyarapították. Szerencsére több oklevél tájékoztat ezekről a salzburgi birtokokról. Kiderül, hogy a Conversioban szereplő számos helység: Savaria civitas, Kensi-Keisi, V. ecclesias (!) részben vagy egészben salzburgi birtok volt. Pribina adományként jut salzburgi kézre Salapiugin és a Zala-Balaton akkori találkozásánál, tehát alig pár kilométerre Mosaburghoz fekvő Quartinaha egy része is. Quartinahaba Kocel jóvoltából egy másik német egyházi birtokos is betelepszik Gundbato, akitől Salzburg ill. Szt. Rupert örökli ottani birtokát. Hogy mennyire befészkelte magát a német hatalom és a salzburgi egyház Mosaburg közvetlen környékére, arra a fenti két adaton kívül elég legyen annyi, hogy övé volt a Szt. Adorján templom is.

A ránkmaradt okleveles adatok alapján Pribina és Kocel birtokai tehát meglehetősen szét voltak szórva a Rábától vagy a Zala könyöktől Zalavár környékéig. Birtokaik közé és köré más szláv és német urak, főleg az egyház birtokai ékelődtek be. A Pribina-Kocel féle allodium pannoniai viszonylatban számottevő, ám keleti frankbirodalmi és egyházi viszonylatban nem tulságosan jelentős birtoknak tekinthető.

3. A disszertáció feltétlen érdekékként említettem, hogy a fenti értelmezésekkel szemben, különbséget tesz Pribina allodiuma és dux címe-, hatalma között. Az allodium kiterjedését és jellegét reálisan jellemzi a szerző. Kevésbé elfogadhatónak látszik viszont az az elképzelése, hogy Pribina dux funkciója vagy hatalma az egész Pannonia Inferiorra kiterjedt volna. Még kevésbé meggyőzőek azok a feltevései, hogy a pannoniai limest Pribina és Kocel szlávjai védték volna e duxok vezetésével, sőt egyáltalában Pribina-Kocel "hercegsége" a Rába-Duna-Dráva közötti területen a limes szerepét töltötte volna be. Nem olvasható ez ki a Conversioból sem

A két Pannoniát 796 után marknak szervezték, őrgrófjai kezdetben a friuli és bajor hercegek illetve praefectusok voltak s egyben az "Avar-limes őrei". Ez a helyzet 829-ben szervezetileg némileg megváltozott, de a lényegét, a közvetlen karoling fennhatóságot nem érintette. A Conversio szerint Pannonia Inferiort először

határgrófok (*comes confinii*) kormányozták, akiket később a bajor duxok váltottak fel (helyesebben nekik rendelték alá őket). Fel is sorolja mindkét hivatal 4-4 képviselőjét, a forrásokból utódaikat is ismerjük. 847-ben, amikor Pribina *beneficium*át *alodium*ként megkapja, mindkét tisztség korábban is megnevezett képviselői jelen vannak: Rathod az "*Avarici limitis custos, Pannonici limitis praefectus*" és Werinhari *comes confinii*. Rathod 854-ig viselte e tisztséget. Rábán tuli kollegája Rihhari 860-ig. Utódaikat a 860-tól következő Odalrichot és Gundachart is jól ismerjük *annales*ekből és *oklevelek*ből. A Drávától délre is több frank *comes* ismert, egyik pl. az a Salacho aki Pribinát kibékíti Rathoddal. A karoling hatalom helyi képviselői és a *limes* őrei tehát bajor-frank *comes*ek: Pribina előtt, alatt és után.

Mi volt akkor Pribina tiszte? A források szerint *dux*, -ezt, mint arra Fehér Géza több ízben rámutatott, helytelenül hercegnek értelmezik. Szláv *dux*ot a salzburgi szék területéről, tehát Pannonia Inferiorból még négyet említ a *Conversio*: Priwizlaugát, Cemicast, Ztoimart és a német nevű Etgart, akiről kifejezetten hangsulyozza, hogy alá voltak rendelve a határgrófoknak. A Drávától délre is ismerünk több szláv *dux*ot, többi között a Salachonak alárendelt *rebellis* Ratimart, akihez először Pribina menekült. Nem lehet tehát arról szó, hogy ezek a *dux*ok voltak a karoling hatalom képviselői, a tartományok kormányzói, a *limes* őrei, mint azt Pribinával és Kocellel kapcsolatban a *disszertáció* feltételezi. Teljes mértékben Fehér Gézához csatlakozom, aki a szlávokra vonatkoztatva a karoling *dux* kifejezést "törzsfőként" értelmezte, mindenesetre a helyi szláv csoportok megbízott vagy kinevezett vezetőiként. Pribinát az említett négy szláv *dux* után ötödikként említi a *Conversio* s nincs jele annak, hogy említésétől kezdve egyedül és kizárólag viselte volna ezt a méltóságot. Kiemelkedő történelmi helyzetét másvalaminek köszöni, olyasminek, amiben talán más szláv *dux*ok nem követték.

Közvetlenül az után a szakasz után, amelyben a *Conversio* szerzője közli az *oklevelet*, amelyben Pribina birtokát *alodium*ként megkapja, új bekezdésében az a mondat következik: *Quamdiu enim ille vixit, nihil minuit rerum ecclesiasticarum nec substraxit de potestate praedictae sedis, sed ammonente archiepiscopo prout valuit, augere studuit*". Az "ille"-t itt különös módon Német Lajosra szokták érteni, aminek sem a hely összefüggésében sem másként nincs értelme. Nyilvánva-

lő, hogy a német király nem kisebbitette a salzburgi egyház pannoniai vagyonát, nem vonta ki az érseki székhatalma alól sőt alkalomadtán növelte is. Ezt tette a IX. században valamennyi német király egészen Arnulfig, aki még a honfoglalás előestéjén 890-ben is megerősíti és gyarapítja Salzburgot pannoniai birtokaiban. Egészen más a helyzet, ha az "ille" alatt Pribinát értjük. Pribina a *Conversio* szerzőjének kedvence, hűségét, bőkezűségét hacsak teheti kiemeli. Ezzel szemben Kocelről még hűvös elismeréssel sem szól. A vitairat lényege éppen közvetlenül a fenti mondat után következőkben kifejtett panasz, hogy e területen 75 éven át másnak mint a salzburgi egyháznak nem volt hatalma, más egyházmegyéből érkezett pap engedély nélkül nem működhetett, mindaddig míg a Method nevű görög új doktrínája ki nem szorította a régi rendet, a latin nyelvű istentiszteletet stb. Hogy Method fellépése Salzburg hatalmát és ennél fogva jövedelmét valóban kisebbitette arra is éppen itt utal világosan: a korábban mindig salzburgi papokkal betöltött mosaburgi presbyteri állás képviselőjének a német Rihpaldnak menekülnie kellett, (távoznia).

Mindez Kocel alatt az ő székvárosában zajlott le, aki tehát a fenti mondatban világosan a *dux fidelis noster*-rel, birodalom és egyházhi apjával van szembeállítva, mint olyanvalaki, aki a salzburgi egyház hatalmának csökkentését eltűrte, vagy elősegítette a szláv *dux*-i hatalma alá tartozó területen. S ez az a szempont, - amelyet egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, amiért a *Conversio* íródott, amiért szerzője éppen Pribinát és Kocelt emeli ki a pannoniai félhomályból, azt a Kocelt, akinek városában maga Method hintette el az új szláv istentisztelet csiréit s akinél a szláv liturgia üldözött papjai menedéket találtak.

- . -

A disszertáció címe szerint a Dunántul IX. századi szláv népességével foglalkozik s ez úgy is értelmezhető, hogy a nem szláv eredetű lakosság történeti kérdéseit és régészeti emlékeit nem tárgyalja. Természetesen számol az avarokkal is, mint írja az "elszlávosodott avarok dunántuli lehetőségét sem lehet kizárni" (217. o.) a vizsgálatokból. A valóságban azonban kevésbé mélyed el az avar továbbélés, a fenti mondatban kissé félreérthető módon megfogalmazott, problémájában.

A külföldi történeti és régészeti irodalom szinte teljesen egységes az avar-

ság mélységes lebecsülésében, sőt nemritkán olyan ellenszenv izzik ki soraikból e nomád "horda" ellen, amelyet Nagy Károly és kortársai sem éreztek. Ez a kevésbé objektív, szenvedélyes kiindulópont számos hamis régészeti és történeti eredményre vezetett és vezet. Manapság számos kutató (Eisner, Cibulka, Poulik, Točik) az avarokat csupán vékony uralkodó rétegnek képzelik, nemcsak a Dunától északra, hanem Pannoniában is. Irásaikban 2-3 ezer éves antik toposzt idézgetve úgy jellemzik őket, mint akik semmit sem csináltak, csupán egész nap nyeregben ülve ide-oda lovagoltak a letelepült helyi tömegek felett. A frank hadjáratok az avarokat részben kiirtják, részben "visszaűzik" a Tisza-vidékére. Megegyeznek ezek a kutatók abban is, hogy a karoling források Hunnia, Avaria, Hunalant elnevezései nem utalnak Pannonia népességére, ellenben a 871-ben először használt Sclavinia igen. Vagyis, mint a disszertáció is megállapítja, az avarokat, mint dunántuli etnikai tényezőt teljesen figyelmen kívül hagyják.

Bonyolítja a helyzetet s látszólag alátámasztja a fentieket a nyelvtudományok az a megállapítása, hogy avar eredetű magyar helynevet nem lehet biztosan kimutatni. Nyelvészeink azonban ezt a megállapítást néhány VI. század végi VII. század eleji korai avar török személynévből valamint a késői avar államszervezet néhány török méltóságnevéből vonták le. Az utóbbiak egy részét azonban nem török népek pl. a magyarok is használták. E régebbi nyelvi vizsgálatok még nem vehették figyelembe a régészetnek azt a ma már egyre szilárdabb új eredményét sem, hogy a VII. század végén új keleti néphullám önti el az avar birodalom területét s e nép vagy népek nyelvére eddig nem utalnak adatok. Az egyre égetőbbé váló problémának nehezen képzelhető el más megoldása, mint az, hogy a griffes-indás késői avarság nem törökül beszélt. Emellett nem elhanyagolható szempont a peremterületek avarságának nyelvi elszlávosodása sem.

A történészek és régészek mértéktartó része is azonosnak veszi Nagy Károlynak 805 évi a kereszténnyé tett Teodor és Ábrahám kagánok számára tett adományát az egész avarság megmaradásának problémájával. Avaria alatt csupán a Carnuntum és Savaria közti földszívet értve. E véleményeket ismerteti és elfogadja a disszertáció is, majd azt hangsúlyozza, hogy az avarság további sorsára utaló annales adatok a IX. század 1. felében nagyon vérszegények. Ezt elismerem, de

csak azzal a megszorítással, hogy ugyanebből az időből viszont a Drávától északra lakó pannon-szlávokról semmiféle egykoru hirasunk sincs.

Az avar maradványoknak a karoling Pannoniában betöltött, rezervátumszerűen elmaradt életére szokták idézni azt az annales adatot, amely a "hunok" késői, 863 évi megkeresztelkedését említi. A disszertáció az Annales Alam (423 j.) alapján idézi, de számos más egykoru annalesben is szerepel, mivel itt a dunai bulgárokról van szó, mint arra a kutatás már régen, nálunk többek között Alföldi (SZIE I.) részletesen rámutatott.

"Az u. n. avar továbbélés teóriája" régészeti és történeti vonatkozásaiban a disszertáció mindössze Gyórfy György és Lengyel Alfréd elgondolásait említi. Pedig újabb régészeti irodalmunk bővelkedik a továbbélésre vonatkozó elméletekben s ha nem is tért ki néhány tulmerész elképzelésre, utalhatott volna Kralovánszky megfigyeléseire vagy Kovrig Ilonának a IX. századi avarságról írott hipotézisére. Rendelkezésre állott László Gyula 1963 évi előadásának szövege is, amelyben a griffes-indás későavar temetőket a XI. századi magyarság településterületére vetítve, von le figyelemre méltó következtetéseket.

A régészeti kutatások számára valószínűleg nem lényegtelen, hogy "Pribina-Kocel korában" miért csak 3 szláv települési tömb vagy sziget mutatható ki a Dunántúlon, s kik éltek a többi helyeken. Mi történt Fejér, Tolna és K-Veszprém megyék lakosságával, ahol nemritkán 2-3 későavar temető is van egy-egy mai helység határában, többnyire olyan nagykiterjedésű, megtelepedett lakosságra utaló temető, hogy egyet sem sikerült eddig teljesen feltárni. Mi történhetett a Kisalföldet sűrűn benépesítő nagy és gazdag griffes-indás avar temetők népével, vagy a Keszthely környéki avar-sággal?

Meggyőzőnek tartom a jelölt megállapítását arról, hogy a többszörös fordulatú S-végű hajkarikák IX. századi típusok. Csak hogy ezek éppen a nagy avar temetőkben kerültek elő, Keszthely-városi, dobogói, csunyi, győri, nagypalli, sziráki stb. sírokban. Vajjon eleve fel kell tennünk, hogy ezek mögött a semmitmondó ékszerek mögött délszlóviai bevándorlók állottak s nem foghatók fel úgy, mint e temetők folyamatos használatának, az avarkori lakosság továbbélésének bizonyítékai?

A disszertáció régészeti elemzései közt az első s egyben a továbbiakban is sarkalatos fontosságu a pókaszepetki temető. Csalog József ásatását folytatva Sós Ágnes eddig 103 sirt tárt itt fel, köztük 27 szláv urna és szórthamvasztásos temetkezést. Égetéses szláv sírok dunántuli feltünése önmagában is nagyon jelentős, ezt még fokozza rétegtani helyzetük, 5 urnasir ugyanis avar sírok felett került elő, ami a szláv csoport beköltözése terminus post quem-jeként értékelhető.

A jelölt a korai avar temetőt a VII. századra keltezi, legkésőbbi temetkezéseit 700 körülre. Keltezése értelmében a hamvasztásos sírok nem lehetnek a VIII. századinál korábbiak, a szerző szerint feltehetően éppen a VIII. századra keltezhetőek. - Keltezésével vitatkozni lehet. - Korai avar temetőink, így az előkerült leletek alapján a pókaszepetki is, korábban lezáródnak a VII. század végénél, körülbelül 670-680 táján. A hiatus a két korszak temetkezései között lefelé tehát feltehetően nagyobb. De nagyobb lehet felfelé is, mivel abból, hogy az urnasírok a VIII. századnál korábbiak nem lehetnek, nem vonható le az a kicsit különös következtetés, hogy viszont későbbiek se lehetnének.

A pókaszepetki stratigrafia hitelesíti Lipp Vilmosnak a múlt században készthelyi temetőben tett hasonló, de több oldalról kétségbe vont, stratigrafiai megfigyeléseit. A Lipp féle készthelyi szláv urnasírokat a kivételesen részletes leírás alapján magam is mindig hitelesnek tartottam. Készthelyen azonban az urnasírok egészen késői, VIII. század végi igen gazdag avar sírok felett kerültek elő, - nem lehetnek tehát korábbiak a IX. század első harmadának végénél. A dévényujfalusi későavar temető 182. és 302. sírjai felett szintén kerültek elő szláv urnasírok s hogy ezek későbbiek a csontvázas avar temetkezéseknél azt éppen Sós bizonyítja meggyőzően az ellenkezőt képzelő Eisnerrel szemben. Ha pedig ez így van, márpedig Sós érveléséhez alig férhet kétség, akkor ezek ismét ~~javá~~ IX. századi szláv urnasírok. - Ha azonban a pókaszepetki urnasírok, mint a disszertáció kimutatja, szorosán összefüggenek a készthelyi és dévényujfalusi urnasírokkal, akkor nyilván nem tulajdoníthatunk túlzottan nagy jelentőséget a pókaszepetki közvetett stratigráfiának. Sőt matematikailag valószínűsíthetjük, hogy (ha A=C-vel és B=C-vel, akkor A=B-vel, vagyis) mindhárom esetben IX. századi urnasírokkal állunk szemben.

Kevéssé látszik indokoltnak éppen ezért a pókaszepetki urnasírokat tipolo-

giai módszerrel keltezni, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a disszertációban említett számos csehszlovák, német, lengyel, szovjet és román kutató szerint a hamvasztást egészen a IX-X. századig gyakorolták. Egyedül J. Poulik zárja a ritust a VIII. században Dél-Morvaországban, őt követi a disszertáció is a stratigrafiai adatokkal szemben.

Nehéz kérdés a Dunántulon feltűnő hamvasztással temetkező szlávok eredete is. A szerző urna tipológiai alapon, - noha ennek megbízhatatlanságát maga is hangsúlyozza - Dévényujfalun át ÉNY felől, morva területről származtatja a pókaszepetki lakosságot, akik keltezése értelmében már a VIII. században elérték volna a Zala völgyét. Óvatos fogalmazása sajnos, később egyre inkább felenged, Niederle és Melich nyelvészeti elgondolásait is figyelembe véve, átalakul a VIII. század folyamán a Dunántulra költözött nyugati (morva) szlávok fontos bizonyítékává.

Morva származásukat formai-tipológiai összefüggéseken túl, azzal igyekszik alátámasztani még, hogy a hamvasztásosan temetkező szlávok korabeli legközelebbi centruma a morva föld DK-i peremén volt. Látszólag támogatja e feltevést még az, hogy a Drávától délre, délszláv területen alig ismerünk szláv urnasírt, - bár nem mellékes, hogy mégiscsak ismerünk s nem távolabbról, mint Moravia. Az elgondolás e ponton a nem egyenlő mértékben kutatott területek régészetének jelen állására épít. Ismeretes azonban a jugoszláviai s azon belül különösen a horvátországi temető feltárások elmaradottsága, nemcsak ebben, hanem más korszakokban is. Hasonló volt a helyzet két évtizeddel ezelőtt Romániában is, ahol ma tervszerű kutatások eredményeként számos VIII-IX. századi szláv hamvasztásos temetőt ismerünk, mégpedig nemcsak Moldvából vagy Havasalföldről, hanem a legnyugatibb Olteniából is.

Amennyire meg tudom ítélni a pókaszepetki urnaformák és diszitómintáik legalább olyan, ha nem szorosabb rokonságban vannak az Alduna-vidéki szláv urnákkal, mint a morvaországiakkal, - s ez elgondolkoztató. 818 és 824 között ugyanis a karoling annalesek hirt adnak a bolgár uralom elől frank területre vagy védelem alá menekülő timocsánokról és predenecenti-ről, (brodnikokról) - egyszóval Alduna-vidéki szlávok historiatlan igazolt beköltözéséről a karoling birodalomba. A 826-tól elkezdődő bulgár támadások valószínűleg újabb szláv csoportokat löktek észak felé. Ilyenformán mind történeti, mind régészeti (ritusbeli és tipológiai) mind a Kniezsa, Kos, Moor, Fehér

által képviselt nyelvészeti adatok alapján joggal számolhatunk a IX. század első harmadának vége felé a Dráván át északra települő délszláv csoportokkal. Keltezésük összhangban állana a keszthelyi stratigrafiával. - Ha pedig az adatok eme alig véletlen összevágását nézzük, akkor mindazon messzemenő következtetéseket, amelyeket a disszertáció Pókaszepetk-Keszthely-Fenekpuszta összefüggésein át egy Zala völgyi morva központ kialakulásáról feltételez, aligha tarthatjuk minden oldalról kellőképpen megalapozottaknak.

Érdemes ezzel kapcsolatban egy elvi kitérőt tenni. A disszertáción elejétől-végéig követhető az a nagy hatás, amit a jól átkutatott cseh-morva és szlovák föld és egymást követő szép és gazdag kiadványai gyakorolnak, a szerző - s ebben áll egyedül - akarva-akaratlan mind a jelenségek, mind az anyag összehasonlító vizsgálataiban erre a nagy irodalomra támaszkodik. Jól ismerjük ezt a jelenséget más régészeti korszakainkból is. Régebbi neolitikus és bronzkor kutatásunk pl. abszolút és relatív időrendjét, kulturáit és a kulturákat hordozó népeket hasonló irodalmi alapokon nyugatról és északról származtatta, - mignem a déli kutatások fellendülésével és nehezebben áttekinthető irodalmuk követésével éppen az ellenkezője derült ki. Meggyőződésem, hogy IX. századi kutatásunk kissé hasonló betegségben szenved. A balkáni szláv emlékművek kutatása ugyan kevésbé fejlett, ami mégsem azonos azzal, hogy nincs. A kutatások kevésbé fejlett volta nem indokolhatja a délszláv probléma régészeti elhanyagolását a jól propagált nyugati szlávval szemben.

A VIII. századi pannon szlávokkal kapcsolatos forrásmagyarázatokkal más helyen alkalmam volt foglalkozni, itt csak egyetlen pontra szeretnék reflektálni. A disszertáció J. Cibulkára hivatkozva feltételezi, hogy a récéskúti első missziós templom alatti VIII. század végi faluban már keresztény szlávok éltek. Cibulka feltételezése szerint ugyanis Pannonia Inferior szláv lakosságát még a Virgilius salzburgi püspöktől kiküldött presbyterek kezdték megtéríteni. Ennek a forrásértelmezésnek azonban nincs sok alapja, mivel a szóbanforgó helyen világosan Arno püspök 796 utáni tevékenységéről esik szó, aki a *Conversio* szerzője szerint csupán főpásztori tevékenységében járt el hasonló módon az ujonnan meghódított tartományban (mint a korábban meghódítottakban); sicut pridem Virgilius fecit. Ilyenképpen a VIII. századi keresztény pannoniai szlávokra vonatkoztatható adataink sem gazda-

godtak.

Előljáróban említettem, hogy éppen a fegyvermelléletek alapján alig tartom valószínűnek a jelölttel egyetemben a zalavári u. n. frank katona temető elméletet. Mivel azonban Pribina és Kocel zalavári korszaka, mint láttuk, valójában 33 évet jelent, feltehető, hogy előttük és utánuk más helyi uralkodóréteggel is számolhatunk, - a megoldás valahol itt rejtőzhet.

A disszertáció egy századeleji munkára hivatkozva úgy gondolja, hogy a scramasax, Nagy Károly korában már nem volt háborus fegyver. Századunk régészeti kutatásai azonban mást mondanak, igaz nem a Rajna-vidéken vagy Dél-Németországban, ahol Bonifacius fellépésétől kezdve melléklet nélkülivé válnak a sírok, hanem a birodalom peremterületein pl. 8-9. századi pogány szász temetőkben, vagy nálunk Sopronkőhidán és éppen Zalaváron.

Bizony fegyver volt s éppen karoling fegyver, viselői pedig mind a szász földön, mind Pannoniában gyakran karoling sarkantyukkal együtt kerültek sírba. Az egyéltű sax ősi germán fegyver, amely nem jellemző a 8-10. századi szláv temetőkre, - a hivatkozott stare mestoi párhuzamok valójában kések -, s emiatt a St. Mestora alapozott társadalomtörténeti értékelésük is vitatható. A sarkantyú, különösen a diszes, valóban rangot jelzett, de a frank Pannoniában fekvő temetőkben természetesen karoling rangot, - e kérdésben ismét feleslegesnek érzem St. Mestora támaszkodni.

A zalavári temető értékelésének visszatérő motivuma a benne eltemetett nyugati (morva) szlávok kulturális fölénye, jobb szociális helyzete, magasabb élet-színvonalra utaló testalkata (Nemeskéri), - egészében pedig az a motivum, hogy Zalavár és Pannonia szlávjai szegényebbek, elmaradottabbak voltak a nagymorváknál. (Jellegzetes példája a régészeti optikai csalódásoknak.) A gondolatmenetet folytatva ugyanis a legszegényebbek az aacheni frankok vagy konstantinopolisi görögök voltak, mivel az ő sírjaikban e korszakban már semmiféle melléklet nem található, - hiszen a keresztény egyház tiltotta a diszes temetést. A hasonló optikai tévedéseket a morva törzsek régészetének néhány arányérzékét vesztett kutatójától veszi át a disszertáció. Ezek a kutatók beszélnek Nagymorva birodalomról (így mindenkor a disszertáció, olyan helyeken is, ahol az eredetiben csak Fürstentum van), amely kulturális és

katonai hatalma révén komoly vetélytársává vált volna a keleti-frank feudális államnak.

Pannonia a IX. században ehhez a keleti-frank államhoz tartozott. Délről a bolgár és bizánci birodalommal és Itáliával volt szomszédos. Területére kiterjedt a karoling állami-hivatali szervezet, a fejlett okleveles tulajdon és birtokviszonyok, a bajor egyházi szervezet, amely egységes ideologia alapjait igyekezett lerakni templomok és kolostorok építésével. A pannoniai viszonyok tehát, éppen a régészeti leletek alapján is, lényegesen fejlettebbek voltak, mint a Duna fölöttiek. Az egyetemes történelmi fejlődés szempontjából a Pannoniát sujtó morva hadjáratok másként nehezen értelmezhetők, mint ahogyan a kortársak is értelmezték, - fosztogató, gyűjtogató, harácsoló harci vállalkozásként egy fejlettebb feudális állam területén. A disszertáció sajnos fordítva értékeli a történelmi helyzetet, amikor azt írja, hogy a Dunántuli IX. századi "története elválaszthatatlan a Nagymorva birodalom terjeszkedésének kérdéseitől."

Nagy figyelemmel tanulmányoztam a fenékpusztai temetőnek szentelt fejezetet, úgy is, mint a temető 1951-52. évi ásatásainak egyik résztvevője. Kétségtelenül jelentős részben pogány vagy csak felületesen kereszténnyé vált lakosság sírjai. Erre utalnak a sírokban talált áldozati tűznyomok, étel-ital mellékletek, edények, vödörök, birka koponya stb. A leletek egy része, mint az orsógombok, tütaratók, tűszerszámok, kések, valamint egy keresztmarkolatos kard vagy szablya emlékeztet a szegényebb későavar együttesekre. Néhány sírban karoling lándzsa melléklet volt. - Mindezen jegyek alapján az ásatók, majd később Fehér Géza, a frank uralom alá került fenéki vár helyi, részben avar lakossága temetőjeként értékelték. Nem mondtak ellent a sírokban gyakori hullámvonal diszes u. n. dunai típusú fazekak vagy a vaspántos favödörök sem, hiszen ezek gyakoriak a késő avar temetőkben. Éppugy nem nyugati szláv etnikus sajátságok, mint az avar temetőkben szintén szokványos sarlók sem. - A frank hatást alátámasztani látszott a Fehér Gézától franknak tartott finom vörös palackedények gyakorisága. A temető IX. századi keletkezését néhány ékszerféleség is megerősítette.

Fehér Géza frank elmélete komoly vetélytársaként jelentkezett csakhamar Radnóti Aladár elgondolása, aki elsősorban a finomanyagú piros palackedények alap-

ján a helyi, római eredetű maradvány lakosság szerepét igyekezett kidomborítani.
- Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a vár területén akkoriban feltárt, a IX. században épített tehát használt keresztény bazilika és a sirok pogány ritusa közötti ellentmondás kérdése fel sem merült.

A disszertáció nem osztja Fehér Géza elképzeléseit, Szerinte "avar" lakosságról Fenépusztán nem beszélhetünk, ami a több ezer siros Keszthely-környéki későavar temetők és a fenéki későavar leletek ismeretében, túl határozott állásfoglalásnak tűnik, - hacsak fel nem tesszük a jelölttel együtt, hogy a Keszthely környéki avarságot Pippin kiirtotta. Ugy látja, hogy a temető ritusa és leletanyaga alapján Morvaországgal és Dél-Szlovákiával mutat rokonságot. Néhány erős égsnyomokat mutató csontváz alapján e nyugati szláv elemek között a pókaszepteki hamvasztásos morva sirok utódait is feltételezi, akik összekeveredtek volna az új ÉNY-i szlávokkal.

A fenépusztai temetőben egyetlen olyan kizárólagos sajátyságot vagy jelenséget sem tártak fel, ami csak morva-szláv etnikumra utalhatna. Sem a NY-K-i irányu hanyatt fektetés, sem a sirokban gyújtott tüzek, sem a koporsós temetkezés nem kizárólagos nyugati szláv sajátyság, még kevésbé a sirok szélére helyezett kövek vagy a kőpakolás, hiszen az utóbbiak gyakoriak már a VI. századi fenéki temetőben is. Nem kell tehát ezekkel kapcsolatban St. mestoi és mikulcicei párhuzamokhoz fordulnunk. Maradna a néhány ékszer, hajkarika, fülbevaló és lemezgyűrű morvavai párhuzama. Ezek azonban délszláv területen is előforduló típusok, mégpedig a temető egyéb kis leleteivel tűtartókkal, gyöngyökkel, tűszerszámokkal együtt egyetemben.

A helyi, római eredetű elemek közt elsőként tárgyalja a 29. sir ló és madáralakkal diszitett áttört bronz csüngőjét. Ló ábrázolásának összevetése IV. (vagy akár VI.) századi Bellerophon-Szt. György lovas ábrázolásokkal, sajnos, egyáltalán nem meggyőző. Bár pontos párhuzamát nem ismerem, közelebbi rokonait az észak-balkáni későbizánci-bulgár bronzból öntött ló vagy ló és madár amulettek között keresném. A helyi tradíciók fő bizonyítékai mégis a palack edények. Hasonlók Zalaváron is kerültek elő, kisebb számban. Sós nagyon gondosan vizsgálja az eredetükkel kapcsolatban eddig elhangzott véleményeket. Miután módszeresen összeveti

őket egykoru frank fazekas termékekkel, helyesen elveti ezt a lehetőséget. Frank edényimporttal nem számolhatunk a Dunántulon.

Ezután a St. mestoi és mikulcicei morva párhuzamokhoz fordul, a palackok ottani szórványos előfordulását azonban maga Poulik is déli importtal magyarázza. Kialakulásukat az avar korban továbbfejlődő római hagyománnyal magyarázza.

E problémán belül érdekes elgondolás, hogy a palackok formái valószínűleg fémedényeket utánoznak, ill. a sirokban helyettesitenek. E tekintetben elvi párhuzamaikat a nagyszentmiklósai aranykorsókban látja. Elemzésében azonban a kincs régi keltezésére támaszkodik "akár VIII. század vége, akár legáltalánosabban a IX. század második fele" írja Mavrodinovra, Horedtre, Nollra hivatkozva. Nem száll tehát vitába azzal a terebélyes újabb irodalommal (László Gy., Gyórfy Gy., Csallány D., - a feliratok alapján Fehér G., Németh Gy.), amely a kincs későbbi, X. századi keltezését valószínűsíti s emiatt megállapítása kissé kategorikusnak tűnik.

Sós végső konkluziója végeredményben visszatér a Radnóti féle elképzeléshez azzal a módosítással, hogy a fémedényekkel rokon palack edények a keszthely környéki későrómai műhelytradíciókban gyökereznek. - Ez az elmélet azonban már születése pillanatában sem volt bizonyítható. Nincs ugyanis ennek a feltételezett későrómai fazekas-tradíciónak eddig régészeti nyoma az V-VI-VII-VIII- és korai IX. században sem a fenéki várban és temetőben, sem a Keszthely-környéki sokezer sirban.

Azt hiszem a kutatók mégsem tévedtek egy ponton: a palack edények későrómai formájában, technikájában, színében. Ez magyarázza Fehér Géza frank elméletét is, hiszen a rajnai koraközépkori edényműhelyek nagy része későrómai előzményeket folytat, - ebből adódott a távoli rokonság. A fenéki keramika kialakulási vagy készülési centruma tehát olyan területen volt, ahol ezek az antik hagyományok a IX. században még éltek. Rokon keramikát, fényezett, simított felületű füles és fületlen palack-edényeket ismertet M. Comsa Romániából, azzal a megjegyzéssel, hogy hasonlók Bulgáriában is előfordulnak. A palackok színéhez és anyagához magam is kitűnő párhuzamokat láttam bizánci anyagban. Comsa szerint

a típus későrómai-bizánci eredetű u. n. déldunai áru a romániai szláv temetőkben, korát a X. századra teszi (Dacia VII, 1963, 427. - és II. t.). A párhuzamokat elmélyíti az egyik zalavári palack fenyőmintájának számos bulgáriai rokona hasonló kora és technikájú edényeken.

A fenéki palack edények fenékbélyegei ezek szerint ismét nem a szláv probléma körbe tartoznak, mint ahogyan a házikeramikán keresztül a disszertáció ezt szláv területről hozott párhuzamokkal valószínűsíteni igyekszik, hanem az edényekkel együtt későantik eredetűek. Teljesen hasonló fenékbélyegek már az V. század második felében fellépnek noricumai és Ny-pannoniai későantik edényeken, mint azt a hegykői langobard temető import tálja is igazolja. A balkáni-bizánci házikeramikán is általánosan használják az V-VI. századtól fogva. Mindezek alapján a fenéki palackedényeket északbalkáni-későantik-bizánci jellegű vagy hatású árunak gondolom, éppugy, mint az áttört amulettet.

A fenéki temetőt, mivel eddig egyedül álló s ki sincs ásva, nehéz értékelni. Az avar elem nem zárható ki elvileg belőle, de nem hiszem, hogy domináns lenne. Erősebbek a leletanyag D-i DK-i kapcsolatai, ami ismét összhangban van a Déldunántul szláv lakosságának eredetére utaló nyelvészeti és forrás adatokkal. - E délszlávok földművelési ismeretei sem szükségszerűen morva-szláv eredetűek, mint-hogy a cseh-morva leletekkel összehasonlított zalavári ekepapucs pontos párhuzama előfordul Preszlavban is.

Zalavár és Fenékpuszta viszonyának kérdését ellentétesen itéli megkutatásunk. Fehér Géza szerint karoling bástya volt Zalavár ellenőrzésére, míg Sós szerint a zalavári hercegség "előretolt állása" a karoling hatalommal szemben. Tény csak az, hogy a zalavári és fenékpusztai temető között a különbségek olyan szembe-szökőek, hogy ezekre a lépten-nyomon a disszertáció is rámutat. A kérdés megválaszolását bizzuk inkább a további fenékpusztai ásatásokra.

A Dunántul IX. századi, a disszertáció szerint szlávokhoz köthető régészeti lelőhelyeihez még a következőket szeretném hozzáfűzni:

1. A pécsi cella trichora és ókeresztény sirkamra cserépanyagát az ásató a IX-XI. századra keltezi, nagyobb részük kétségtelenül az utóbbi két évszázad típusa. Nehéz tehát az építmények újbóli használatba vételét egyedül a Pribina-korszakkal kapcso-

latba hozni. A cella trichora 2. kifestését, - amelyet Nagy Lajos a Conversio félreértésével "Pribina pécsi uralma" emlékének vélt, a kutatás a IX-XI. századra, tehát bizonytalanul és vitathatóan keltezi. A lényeg mégis az, hogy a lelőhelyeken talált faszéktöredékek a kultushelyek egyházi használata ellen szólnak.

2. Bogád néhány cserépleletét az eredeti közlés a IX-XI. századra keltezi. Közelebbi értelmezésük alig lehetséges.

9. A sümegi u. n. bazilika, amelyet Nagy Lajos ókereszténynek, Ádám Jenő karolingnak, Thomas Edit mindkettőnek tart, hitelesítő ásatások nélkül nem értékelhető.

10. Balatonberényben nézetem szerint mind Csák Árpád régi, mind Kovrig Ilona újabb ásatásaiból jellegzetes későavar és keszthelyi típusú sírok jöttek elő, amelyek közt nincs nyoma újabb jövevényeknek.

12. A Badacsonylábsdi kettős fejjel kapcsolatban vitán felül áll Szabó Miklós kelta meghatározása, tehát nem vonható ide.

13. Valamint a zánkai oszlopfők sem, amelyek legfeljebb karoling kori templom építő tevékenységre, de nem etnikumra utalnak.

16. A veszprémi ásatások eredeti közleménye csupán óvatos hipotéziseket vet fel. Elgondolkodtató azonban Veszprémmel kapcsolatban Anonymus kevés hitelesnek látszó visszaemlékezéseinek egyike. A várat a krónikás szerint rómaiak védték, akik később a magyarok elől németföldre menekültek. E rómaiakban alighanem a karoling hatalom fegyveres képviselőinek emlékét őrizte meg a névtelen. A várban talált korábbi rotunda, ha egyáltalán IX. és nem X. századi, nyilván karoling, mint ahogyan a morva rotundák is a karoling építészet függvényei.

27. A várpalotai telep eddig feltárt részeit, mint ásató, inkább X. századnak gondolom.

26. A sopronkőhidai temetőt történeti és régészeti alapokon nem tarthatjuk szlávnak, legfeljebb szláv elemeket vagy hatásokat láthatunk benne. Így az ásató is.

28. Szob-Vendelin és Szob-Koliba a X. század közepétől használt temetők.

A lelőhelyek egy része tehát bizonytalan, vagy nem köthető Pribina-Kocel korához. Ez a sovány eredmény nem irható a disszertáció számlájára, de vajjon a kutatás hiányossága-e? Ha a IX. század jelen módszereinkkel festett vigasztalan képét összevetjük a VIII. századi Dunántul mintegy 200 gazdag későavar temetőjével

s közel ilyen számú X. - korai XI. századi lelőhelyével, akkor felvetődik a kérdés, nem kellene-e a IX. század régészeti kutatásában alkalmazott eddigi módszereinket új szempontok alapján felülvizsgáljunk?

Excursus. Korai avarkori szlávok problémája. A disszertáció több ízben hangsúlyozza, hogy nem osztja azt az ujabban igen gyakori feltevést, amely szerint az avar temetőik, különösen a perem területeken "avar-szláv" temetőik lennének. Valóban a szláv és avar koraközépkori fejlődésnek megfelelő nemzetségi-nagycsaládi, tehát etnikus falvakban, nehezen képzelhető el ilyen állandó, kevert együttélés. Feltűnő tehát, hogy a korai avar kor történetileg is jobban ismert etnikai viszonyai közepette mégis kikaput nyit hasonló elképzelések előtt.

Említettem, hogy a disszertáció gondosan és alaposan összeállította a korai avar temetőikben előforduló kelet-európai női ékszerek (fibulák, poncölt szélű csüngők, gyűrűk, stb.) elterjedését. Eredetük nagyjából keleti szláv (ant) területre mutat, de megtalálhatók finnugor és balti temetőikben is, jobb tehát általában kelet-európai női viselet, divat képviselőinek tartani őket.

Ezt az óvatosságot támasztja alá az a megfigyelés, hogy a kelet-európai női divat legszebb együttese a szovjet földön is gyakran olyan együttesekből kerülnek elő (pl. Szmela, Martinovka), amelyek csak fenntartással vagy éppenséggel nem tarthatók ant. hanem inkább nomád együttesnek. Ugyanez a helyzet nálunk is. A szőrforgó fibulák és lemez ékszerek eddig valamennyi jobban átkutatott korai avar temetőikben előbukkantak s ami még fontosabb, egy-két lelőhelyet (Pókaszepetk. Oroszlány, Pécs-környéki temetőik) leszámítva, a síroknak csupán elenyésző kis százalékában, többszáz sír közül egy-kettőben. Pontosan ugyanezt figyelhetjük meg a csaknem valamennyi korai avar temetőikben szórványosan feltűnő germán ékszerekkel és fegyverekkel kapcsolatban is. Az utóbbiak szerepét és jelentőségét korántsem szaktekintélyekre való hivatkozás határozza meg, hanem konkrét vizsgálatuk. Sem a germán ékszerek viselésének módja, sem a fegyverek együttese, sem a keramika anyaga és diszitése nem mutat eddig közvetlen kapcsolatra az avarokat megelőző langobardok ma már meglehetősen jól ismert hagyatékával, a langobard továbbélésre való ex katedra hivatkozásnak tehát nincs konkrét alapja.

Tény viszont a másik oldalról, hogy a korai avar temetőinkre annyira jel-

lemző nomád, bizánci, germán és szláv szinkretizmust egyelőre nem tudjuk helyesen értelmezni, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy az utóbbi kettő (szláv és germán) képezik e hatások kisebb részét. Korai avar temetőink egy részét ilyen divat hatások alapján egyelőre éppugy elhamarkodott lenne germánokhoz kötni, mint Pókaszeptket lovas antokhoz a lemezékszerek és különálló lósirok alapján. A különálló lósirok a nyugati türköktől a korai avarokig annyira általános, hogy ha Szmirnov szláv temetőkben ilyeneket talált, azokat alig lehet másként értelmezni, mint ló-tartó nomádok hatásával s nem megfordítva.

Bár érdekesnek és figyelemre méltónak tartom azt a feltevést, hogy Pókaszeptek és Oroszlány a korai avarokkal szövetséges antok temetői, a kutatás jelen állása mellett mégsem tarthatom másnak, mint feltevésnek. Nem támaszthatjuk alá a hamvasztásosan temetkező szlávok beköltözésével sem, akik a szerző szerint azért jöttek éppen ide, mert a helyi avarság is szláv volt, mivel a két temetkezési korszakot a feltárások jelen stádiumában legalább 100-150 év választja el egymástól. - Amit a jelölt a VI. századi korai szláv bevándorláshoz fűz, az Simonyi szerint világosan a bolgár-törökökre s nem az ebben a korban még nem is létező bolgár-szlávokra vonatkozik.

Összegezve: Az ismertetésben kifejtettek nagy része a nem mindig szerencsés terminológia és fogalmazás bírálata. Ezek a munka lényegét alig érintik, néhány átfogalmazással eltüntethetők vagy világosabbá és egyértelműbbé tehetők.

Másik részét észrevehetően más nyelvészeti, történeti és régészeti hipotézisek oldaláról vizsgáltam, ami nem jelenti, nem is jelentheti azt, hogy a munka alapjául szolgáló vizsgálatok és hipotézisek tudományos megalapozottságát kétségbe vonnám. Ellenkezőleg, a munka lényegét és nagy érdemét abban látom, hogy a Dunántul IX. századi történetére vonatkozó kutatások egyik oldalának érveit és eredményeit a legmagasabb szinten, lelkiismeretes, szinte mindenre kiterjedő gondossággal összefoglalva, e sokat vitatott korszak történetének új, megbízhatóbb szintézisét alkotta meg.

Legnagyobb tudományos érdeme mégis az, hogy több, mint másfél évtize-

des lelkes és szivós munkával kimozdította IX. századi kutatásunkat korábbi elmara-
dott állapotából, kitűnő ásatásai és feldolgozásai során olyan új, megbízható forrás-
anyagot tárva fel, amely a jövőben egyértelműbb kibontakozás legfontosabb záloga.
Nem vitás, hogy e kutatások legfontosabb mérföldköve a jelen disszertáció.

Mindezek alapján Sós Ágnes disszertációját a kandidátusi fokozat elnyerésé-
re mindenképpen méltónak tartom s elfogadását a bírálóbizottságnak is ajánlom.

Budapest, 1965. október 18.

Bóna István